

и случаев... С. 4.

⁹⁵ Краткое Описание Малороссии... С. 212.

⁹⁶ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620-1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна самосвідомість, державність. К., 1992. С. 67.

⁹⁷ Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев... С. 29.

⁹⁸ Краткое Описание Малороссии... С. 236-237.

⁹⁹ Сисин Ф. Вказ. праця. С. 68.

¹⁰⁰ Дашкевич Я. Вказ. праця. С. 51.

¹⁰¹ Крип'якевич І.П. Історія України. Львів, 1990. С. 252.

Вячеслав Горбик, Петро Скрипник

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст. В КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Становлення та розвиток незалежної української держави супроводжується складним і багатограним процесом відродження національної свідомості та історичної пам'яті народу. В його основі – звернення до витоків, до історичних коренів народного буття, відновлення призабутих споконвічних традиційних духовних цінностей. Україна переживає період активного самопізнання, заново відкриваючи свою історію та культуру, шукаючи в них відповіді на актуальні питання сучасності. Водночас відбувається активна інтеграція до світового культурного простору, тісно пов'язана з визначенням її дійсного місця у творенні світової скарбниці культурних цінностей, реального внеску в розвиток цивілізації в цілому.

Невичерпним джерелом, що живить ці пошуки, є національна історико-культурна спадщина. Саме вона несе в собі той різноманітний інформаційний по-

тенціал, що об'єктивно відбиває історико-культурний процес на теренах України у всіх його проявах. Кожна пам'ятка історії та культури виступає не лише як свого роду історичний документ, що дозволяє відтворити ті чи інші сторони матеріального та духовного життя суспільства в минулому, а й вже самим своїм існуванням є незаперечним історичним фактом. Пам'ятки історії та культури складають органічну частку того історико-культурного та природного середовища, що оточує людину від її появи на світ та активно впливає на її формування як особистості протягом усього її життя. Матеріалізуючи минуле, вони виступають тими міцними ланками, що від глибин століть еднають в один нерозривний ланцюг безліч поколінь, забезпечуючи наступність і спадковість суспільного розвитку, кращих естетичних, демократичних і патріотичних традицій народу. Тим самим неocenним є їх виховне значення. Водночас, діючи як на вертикальному, так і на горизонтальному напрямку соціокультурного простору, історико-культурна спадщина складає таке його наповнення, що сприяє об'єднанню та консолідації всього українського суспільства навколо спільних ідеалів і цінностей, інтегрує його в загальносвітовий культурно-історичний процес.

Одним з періодів історії України, який може сприяти консолідації української нації є Визвольна війна українського народу середини XVII ст., яка стала переломним моментом в історії України. Цей період досить широко представлений в українському пам'яткознавстві. Він відображає вказані події у багатьох їх проявах, нерідко має комплексний характер. Найбільш повно представлені події Визвольної війни місцями найвизначніших битв українсько-козацьких військ з польсько-шляхетськими військами. Однією з таких була битва під Жовтими Водами, яка відбулась 5-6 травня 1648 року і стала початковим актом Виз-

вольної війни. Ця битва закінчилася розгромом військ Речі Посполитої. Неподалік від залізничної станції Жовті Води височить старовинна могила, яку в народі називають Богдановою. На ній, як вважають дослідники, був командний пункт Б. Хмельницького. Біля станції Савро лежить легендарна Савур-могила. За народними переказами, козаки засипали тут землею, набираючи її у власні шапки, місце поховання тих, хто загинув у битві під Жовтими Водами. В приміському селі Мироліувці в 1954 році на честь підписання Переяславської угоди 1654 року було встановлено меморіальну плиту в пам'ять битви під Жовтими Водами. Ім'ям Б. Хмельницького названа одна з вулиць міста, біля входу на стадіон встановлено пам'ятник гетьманові.

Про події Визвольної війни нагадують залишки Житомирського замку, який наприкінці XIII-XVIII ст. являв собою потужне укріплення. Коли загони української армії влітку 1648 року стали наближатись до Житомира, багато жителів міста і навколишніх сіл влилися в козацькі загони для боротьби проти польської шляхти. Проте польські війська увійшли до Житомира і почали здійснювати каральні акції проти місцевого населення. У відповідь загони повстанців під проводом М. Кривоноса штурмом оволоділи замком, настільки зруйнувавши його, що він втратив своє військове значення.

В часи Визвольної війни серед важливих об'єктів, за які точилися запеклі бої між українськими і польськими військами була Барська фортеця, залишки якої збереглися до наших днів. Особливо жорстокою була битва 25 липня 1648 року, в результаті якої українські війська на чолі з М. Кривоносом штурмом оволоділи фортецею. Пізніше, в 1653 році, Барська фортеця була резиденцією Б. Хмельницького. Міцним горішком на Поділлі була Летичівська фортеця. Проте і її в 1648 році штурмом здобуло українське військо М. Кривоноса.

Через Летичів проводив свої полки Б. Хмельницький в 1654 році, прямуючи для підписання Переяславської угоди до Переяслава¹. Двічі українські війська штурмували Меджибіж – у 1648 і 1649 рр., один раз, 1648 р., – Проскурів (тепер м. Хмельницький).

Однією з важливих подій Визвольної війни стала Пилявська битва, яка відбулася у вересні 1648 року поблизу с. Пилява, тепер Старокостянтинівського району Хмельницької області, в результаті якої польсько-шляхетське військо було розгромлене. Ця перемога справила значний вплив на весь подальший хід Визвольної війни. Вона стала значною темою у фольклорних творах, художній літературі. В народному переказі про загибель сподвижника Б. Хмельницького, полковника І. Ганжі, записаному М. Максимовичем, говориться, що на місці поранення І. Ганжі козаки насипали одну могилу, а де він впав з коня – іншу². До наших днів неподалік від села при дорозі височать дві могили. У 1954 році у центрі села було встановлено гранітний монумент, який увічнює визначну подію. Одна з вулиць с. Пиляви носить ім'я полковника І. Ганжі³. У 1967 році тут споруджено кам'яний обеліск.

На Замковій горі у Львові встановлено обеліск, який засвідчує, що 14 жовтня 1648 року українське військо під командуванням М. Кривоноса розгромило польське військо і оволоділо Високим замком. Свідком Визвольної війни є визначна пам'ятка архітектури XVI ст. – Вознесенський монастир, розташований у Вінниці. Починаючи з XVI ст., він становив собою досить міцне, як на той час, укріплення. 1648 року у монастирі квартирував козацький полк на чолі з Іваном Богуном, що охороняв місто, оскільки Вінниця була важливим стратегічним пунктом Поділля. У липні 1648 року місто було визволено козацькими військами. Там двічі побував Б. Хмельницький (1649 і 1654 рр.). Під час наступу на Україну в травні 1651 року польські війська намагали-

ся швидким маневром захопити цей стратегічно важливий пункт Поділля. Проте на перепоні ворожих задумів стали козацькі війська Івана Богуна. Незважаючи на чисельну перевагу ворога, козаки вміло розправились з передовим загonom, а потім, витримавши облогу переважаючих сил противника, завдали йому нищівної поразки⁴. На ознаменування цієї події біля Вознесенського монастиря було встановлено пам'ятний знак.

Інакше розвивались події під Берестечком. У ході битви, що відбулася 18-30 червня 1651 року, в результаті зради кримських татар, українські війська зазнали тяжкої поразки, їхні втрати становили близько 30 тис. чоловік. Віддаючи належне ратним подвигам своїх синів, на кошти українського народу на місці Берестецької битви напередодні Першої світової війни було споруджено величний храм-пам'ятник "Козацькі могили", де поховано рештки героїв, які полягли в бою. Поряд з ним зведено дерев'яну церкву, перенесену з с. Острова, в якій коринфський митрополит Іосаф відправляв молебень за дарування перемоги над польською шляхтою та підперезав Б. Хмельницького шаблею, освяченою на гробі господнім в Єрусалимі. Церква з'єднана з храмом тунелем, довжина якого 700 метрів. За роки радянської влади храм-пам'ятник під Берестечком перетворився на історико-меморіальний музей "Козацькі могили" – філіал Рівненського краєзнавчого музею, що почав працювати 1967 року. Тепер це заповідник, що охороняється державою. Меморіальну частину доповнено експозицією з історії Берестецької битви⁵. Постановою Кабінету Міністрів України від 12.06.1991 року створено історико-меморіальний заповідник "Поле Берестецької битви".

Величний монумент в с. Четвертинівка Тростянецького району Вінницької області засвідчує перемогу українських військ у знаменитій битві під Бато-

гом (травень 1652 року), яка закінчилася розгромом 30-тисячного польського війська. Про події, що стали поворотним етапом в історії України, визначивши посилення експансії Москви на українські землі, нагадують пам'ятки монументального мистецтва в м. Переяслав-Хмельницькому Київської області. Зокрема, йдеться про акт ухвалення Переяславської угоди між Україною і Росією в 1654 році. Цю подію відбиває монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією (офіційна назва пам'ятника), встановлений за рішенням ЦК Компартії України в 1961 році у Переяслав-Хмельницькому на площі Б. Хмельницького⁶.

До круговерті Визвольної війни було втягнуто цілі місцевості, населення багатьох міст і сіл України. Там відбувалося багато пам'ятних подій. У цьому плані цікавою є історія села Маслівка Миронівського району Київської області, де постійно збиралися селяни-втікачі. Саме тут збиралося й козацько-селянське військо перед бойовими походами, а також після розгрому польсько-шляхетських сил під Жовтими Водами і Корсунем.

Тісно пов'язана з Визвольною війною історія Білої Церкви (Київська область). Місто мало добре укріплену фортецю й було вигідно розташоване на шляхах між Києвом і Запорозькою Січчю. Воно стало одним з важливих опорних пунктів у боротьбі за визволення українського народу від польсько-шляхетського гніту. 22 травня 1648 року білоцерківці влаштували урочисту зустріч війську Б. Хмельницького, що надіслав в усі кінці України універсали із закликом повстати на боротьбу проти польського гніту. Тут, в укріпленому таборі, було сформоване 70-тисячне козацько-селянське військо. Восени 1651 року військо Б. Хмельницького, знекровлене поразкою під Берестечком, зупинило під містом об'єднані польсько-литовські сили⁷.

До найвизначніших пам'яток Визвольної війни належить місто Чигирин, що було одним з центрів виз-

вольної боротьби українського народу. В середині XVII ст. воно стало не лише резиденцією гетьмана, а фактичною столицею української держави. На той час до Чигирини були прикуті погляди володарів багатьох європейських країн. Тут було видано близько 300 універсалів – державних документів внутрішнього і міжнародного життя. У резиденції Б. Хмельницького на Кам'яній або Богдановій горі бували послі російського царя, польського короля, турецького султана, короля Швеції, Ватикану, Венеції та інших держав. У 1677-1678 рр. Під стінами Чигирини українські козаки, спільно з російським військом дали відсіч 200-тисячним турецько-татарським силам.

Не втратив Чигирин свого значення й у XVIII ст. Він відіграв важливу роль у розвитку гайдамацького руху і Коліївщини. Нині в Чигирині залишились рештки фортеці, а також резиденції Б. Хмельницького. Варто було б провести ґрунтовне обстеження Кам'яної гори, оборонних мурів, залишків башт, рову, побутово-господарських приміщень Чигирини козацької доби з метою збереження їх для нащадків. Протягом тривалого часу українська наукова громада ставила питання про створення в Чигирині заповідної зони як пам'ятки середньовічного українського міста⁸. Напередодні урочистого відзначення 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького в Чигирині було проведено великі реставраційні роботи по створенню меморіальної зони, присвяченої Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Все це дасть можливість зберегти для нащадків героїчне минуле українського народу.

З Визвольною війною пов'язаний хутір Суботів Чигиринського району Черкаської області. Якщо на початку XVII ст. Суботів був невеличким хутором, то за часів Б. Хмельницького він стає справжньою фортецею, посередині якої стояла гетьманська садиба. З Суботова гетьман керував діями збройних сил Украї-

ни, спрямовував навальні удари полків, що рейдували тилами польської шляхти, руйнували ворожі фортеці та підіймали народ на боротьбу. Тут він підписував свої універсали до народу. За Б. Хмельницького Суботів став значним осередком культури. Гетьман мав велику бібліотеку, а вихованець Києво-Могилянської академії чернець Добродіяшко навчав його сина Юрія латини та музики. Великий інтерес становлять будівлі та архітектура. Як в Чигирині, так і в Суботі був будинок гетьмана, а поряд з ним будинки козацької старшини, що, на жаль, не збереглися. Про їх існування нагадують кілька ходів до підземелля, що вели від гетьманського палацу до Іллінської церкви, збудованої як родинна усипальниця сім'ї Б. Хмельницького. Церква повністю збереглася до наших днів, як і три криниці, викопані за гетьманських часів⁹.

Про події Визвольної війни нагадують пам'ятники Б. Хмельницькому, яких в Україні понад сто. Один з них було встановлено в Києві в 1888 році. Вперше думку про такий пам'ятник висловив у 1844 році відомий дипломат В. Фрейтаг, російський консул у Ломбардо-Венеціанському королівстві. Всупереч намаганням Ватикану створити "Велику Польщу від моря до моря" за рахунок України, він запропонував поставити в Переяславі бронзову фігуру того, хто показав своєю булавою на сусіда-союзника. Біля ніг Гетьмана мали лежати папська тіара, турецький бунчук і польський орел – емблеми ворогів козацтва. Проте надісланий до Петербурга проєкт бюрократизованими благополучно поклали під сукно. Невідомо скільки б тривала тяганина серед урядових кіл, але польське повстання 1863 року знову висунуло на порядок денний це питання. Після жорстокої розправи з повстанцями царський уряд підхопив ідею створення пам'ятника Б. Хмельницькому в інтересах пропаганди концепції своєї національної політики. Трохи пізніше найбільш повно її висловив голова комітету по

спорудженню пам'ятника Б. Хмельницькому М. Юзефович: "Хмельницький не только положил начало восстановлению нарушенного единства всей русской земли, но он, отняв у Польши Киевскую Русь, решил самый важный вопрос о дальнейшей ее политическом существовании и избавил навсегда от злейшего врага веры и народности. Пожарский, освободивший от ляхов Москву, и Хмельницкий, подавший ей руку, были решителями наших судеб и являются сами собою как бы участниками в наступившем девятисотлетии нашего православного торжества, так что открытие памятника освободителю нашей христианской колыбели, Киевской Руси, одновременно с этим духовным торжеством было бы совершенно уместно"¹⁰.

Лише 5 березня 1870 року було дано "височайше повеління", хоча державна казна не виділила жодної копійки. Олександр II замість грошей "височайше дозволив відкриття підписки длябору добровільних приношень на спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому"¹¹. У 60-х роках проект майбутнього монумента було доручено зробити відомому російському скульптору М.І. Мікешину, автору пам'ятника "Тисячоріччя Росії" в Новгороді. М. Мікешин виготовив гіпсову модель. За його задумом, композиція, крім постаті Богдана Хмельницького, повинна була включати барельєфні зображення з трьох боків постаменту: "Зборовську битву", "Переяславську Раду", "Урочисту зустріч гетьмана в Києві". Велике смислове навантаження несла скульптурна група, що зображала українця, росіянина та білоруса. "Жоден пам'ятник", писав пізніше скульптор, "мені так дорого не коштував, як цей"¹². На жаль, сучасний вигляд споруди мало схожий на модель. Втручання Олександра III та брак коштів зробили свою справу.

Пізніше постало питання про місце спорудження пам'ятника. Історично склалось так, що місце було йому саме там, де він сьогодні стоїть. Саме сюди, на

Софіївський майдан, 17 грудня 1648 року Богдан Хмельницький прибув до киян. Місцеві жителі урочисто вітали його. "Весь народ вийшов з міста, вся чернь вітала його" - писав представник польського уряду¹³. Через Золоті ворота гетьман в'їхав до Києва. У всіх церквах дзвонили у дзвони, стріляли з гармат. Біля Софіївського собору його вітали митрополит, духовенство та городяни. Саме тут, на цьому місці, студенти Київської колегії читали латинські та українські вірші на його честь¹⁴. Проте обер-прокурор Синоду К. Побєдоносцев заборонив ставити постать Богдана Хмельницького між Софіївським собором і Михайлівським Золотоверхим монастирем, угледівши в ній "зневагу та образу": козак на коні й у шапці перед богоугодними місцями! На боці Синоду стояв губернатор граф Ігнат'єв, який радив спорудити монумент біля Золотих воріт. Підказували й інші місця: перед університетом, біля міського театру, на перехресті Бібіковського бульвару (нині бульвар Т.Г. Шевченка) та вулиці Безаківської (нині вул. Комінтерну). Проте голова комісії (треба віддати йому належне) написав, що саме на Софіївському майдані може стояти пам'ятник, причому навіть переміщати його між собором і монастирем не можна: у цьому випадку гетьман показуватиме булавою на Старокиївську поліцейську дільницю, де на той час стояла кінна статуя¹⁵. Обране місце невдовзі зробило майдан громадським центром міста, де впродовж цілого століття відбувалось багато подій. Тут були перші антиурядові виступи напередодні Першої російської революції. Тут присягали на вірність російські війська в 1915 і 1916 роках перед відправкою на фронт під час Першої світової війни. У роки Радянської влади були спроби зняти з постаменту скульптуру Богдана Хмельницького, навіть було оголошено конкурс на спорудження пам'ятника героям громадянської війни. Проте історія розпорядилась інакше. Пам'ятник

лишився на місці й, коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, перед Софіївським собором кияни перед відправкою на фронт присягали на вірність Батьківщині. А після визволення міста біля пам'ятника Богдану Хмельницькому переможним маршем пройшли партизани¹⁶. Незважаючи на різну трактовку мотивів, що ними керувалися ініціатори спорудження пам'ятника, слід зазначити, що це був перший монумент, споруджений українському діячеві такого рівня за існування Російської імперії.

Збереження та повноцінне використання національної історико-культурної спадщини – одне з найактуальніших завдань сучасного етапу українського державотворення. Як свідчить історичний досвід, саме на переломних рубежах вітчизняної історії Україна несла колосальні втрати своїх історичних і культурних надбань, що ставали жертвами загарбницьких воєн та соціальних вибухів, національних і релігійних конфліктів, ідеологічного догматизму та нетерпимості, неосвіченості та войовничого милітаризму, через байдужість та неувагу з боку державних органів. Наше спільне завдання – не допустити подібного розвитку подій.

ПРИМІТКИ

- ¹ Несвіт Н.В., Степура О.Я. Літопис у камені.
- ² Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. К., 1971. С. 517.
- ³ Достопримечательности Украины. К., 1960. С. 713.
- ⁴ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. С. 25.
- ⁵ Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. К., 1970. С. 181.
- ⁶ Історико-культурна спадщина України: Проблеми дослідження та збереження. К., 1998. С. 192.

- ⁷ Там само. С. 245.
- ⁸ Компан О., Апанович О., Ворончук Я. Стольне місто козацьке // Пам'ятники України. 1970. № 3. С. 40.
- ⁹ Там само. С. 40.
- ¹⁰ Демченко Л. Я. Документи про історію спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому // Архіви України. 1988. № 4. С. 47.
- ¹¹ Там само. С. 41.
- ¹² Там само. С. 39.
- ¹³ Цит. за: Історія міст і сіл УРСР. Київ. К., 1968. С. 59.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Киркевич В. Вольний отче, герою Богдане // Україна. 1988. № 25. С. 24.
- ¹⁶ Там само. С. 24.

Віктор Коваль

МОВОЗНАВСТВО ЯК ДОПОМІЖНА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА (До питання про двомовність Київської Русі)

Україна давно стала двомовною. Раніше двомовність була чисто соціальною, тепер вона стала регіональною. Такі ситуації, наслідок чужого панування, трапляються у світі, але в Україні двомовність суспільства є особливою як за своїм походженням й тривалістю, так і за соціально-політичними наслідками для історичної долі українського народу, починаючи від Київської Русі.

Походженню двомовності в Україні була присвячена стаття автора цих рядків в одному з попередніх випусків збірки "Спеціальні історичні дисципліни"(1). Дана розвідка містить матеріали раніше не використовувані автором. Вони допомагають глибшому